

ФАКТОР ПОРУБІЖЖЯ В ЕТНІЧНИХ ВЗАЄМИНАХ НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ ФІНЛЯНДІЇ

В дослідженні етнічних груп довгий час панувала думка, що етнічність та етнічний ідентитет – природжені властивості, спадщина, яка не змінюється впродовж всього життя. Але в останні десятиріччя така категорична думка поступилася місцем іншій, згідно якій ідентитет людини або групи є скоріше процесом; ідентитет постійно пристосовується до умов, що змінюються. (Напр. Laitin 1998, 11 – 17.) Таке відбувається, наприклад, при міграції, коли етнічна група потрапляє в нове середовище і нові умови, і їй доводиться заново визначати і себе і те, що її відокремлює від інших груп.

У прикордонному ареалі між Сходом і Заходом Європи в ході історичного розвитку сталися зміни, що вплинули на орієнтацію і ідентифікацію народів, хоч народи в основному залишилися на своїх колишніх місцях. Перенесення кордону привели різні етнічні групи під нову владу, іноді в сферу іншої релігії і в контакти з іншими групами. Вихідним пунктом моєї статті є положення, що в таких процесах можна знайти паралелі між фінсько-російським пограниччям та Західною Україною.

Етнічна мапа прикордонного ареалу в Східній Фінляндії і Карелії набула своїх основних рис в XV – XVI століттях, коли східні фінни з регіону Саво просувалися на схід і північ на землі, що раніше були в користуванні карел. Одночасно Шведська держава старалася перенести свій східний кордон далі на схід, на територію Росії, де жили карели. Жителі Саво походили в основному із західного узбережжя озера Ладоги древньої Карелії початку другого тисячоліття, але вони були відділені від корінного етносу першим офіційним кордоном між Швецією і Росією (Новгородом) в 1323 році.

У наступні століття жителі Саво освоїли західну релігію і безліч елементів культури і громадського порядку, а карели, відповідно, тісніше спілкувалися з росіянами, і в XVI – XVII століттях ці групи, очевидно, вже не відчували спільності між собою. Жителі Саво були підданими Швеції і Шведська держава вміло перетворила прагнення селян-переселенців в державні інтереси. З іншого боку, Росія, захищаючи свої державні інтереси від шведської експансії, одночасно захищала і особисті інтереси своїх карельських підданих, які відчували загрозу з боку Швеції в боротьбі за природні ресурси.

На території сьогоденішньої Північної Карелії Фінляндії ці процеси виявилися в XVI столітті в формі стихійного потоку імгрантів із Саво, з шведського боку державного кордону. Цей ареал офіційно належав Росії до 1618-го року, і шведські пришельці, очевидно, в основному прийняли православну віру і асимілювалися в культурних відносинах з карельським в основному населенням. (Saloheimo 1973, 12.)

Великі зміни сталися в XVII столітті, після того як внаслідок Столбовського миру цей ареал перейшов до Швеції. Тоді Швеція отримала етнорелігійну меншину, якій мирний договір гарантував право на свою релігію. Приплив імгрантів із Східної Фінляндії посилювався, і через декілька десятиріч православні карели вже виявилися меншиною і в місцевому масштабі.

Дослідження етнічності і особливо етнічної самосвідомості минулих століть з методичного погляду проблематичне тому, що всі висновки базуються на мізерних матеріалах, які нерідко мають непрямий характер. Лише зрідка можна, наприклад в судових протоколах, знайти сліди усвідомлення етнічності і назви різних етнічних груп. Через відсутність явних доказів етнічність осіб, вказаних в документі, можна встановити на основі їх імен і прізвищ. Лютерани мали імена шведського типу, православні – російського, іноді навіть російські прізвища.

Часом і інші документи подають відомості про те, як називалися різні етнічні групи і чим вони різнилися одна від одної. Основна проблема полягає в тому, що адміністративні вимоги і офіційні класифікації визначали поділ людей на групи, які звичайно не були пов'язані з етнічною приналежністю. Головними адміністративними методами категоризації людей в той час служили громадянство, вірніше підданство, і релігія.

На основі документів Выборгського лену (губернії) XVII століття встановлено, що мовою шведської державної адміністрації карели означали тільки лютеранських жителів Шведської Карелії (Выборгського лену), а православні по обох боках державного кордону вважалися росіянами, тому, що вони не знали шведського закону і традицій. Висловлено і таку думку, що саме фінські націоналісти-мандрівники наприкінці XIX століття почали вживати термін карели в значенні всього кареломовного населення Архангельської і Олонецької губерній. До того говорили лише про селян цих губерній, не звертаючи увагу на їх етнічність і спільне коріння з південними карелами Фінляндії. (Kaija Heikkinen, усно автору.)

На основі офіційних поділів і культурних відмінностей етнічні групи почали використовувати офіційну

категоризацію для визначення “чужих” по відношенню до власної групи. В прикордонному ареалі виник народний поділ населення на шведів (*ruotsi*) і росіян (*ryssä, venäläinen*). Назва “карельський” зустрічається рідко. Жителі Російської Південної (Олоонецької) Карелії називали себе етнонімами *livvi* або *lyydi*, що походять від російського слова “люди”.

Юридичні документи кінця XVII століття свідчать про вживання слів росіянин і фін лютеранами в значенні православних карел і лютеран, що походять з Саво. Наприкінці століття відомі такі випадки: п’яний лютеранин назвав православного “російською собакою”. Одна лютеранська жінка вийшла заміж за православного і прийняла релігію чоловіка. Пізніше православний чоловік драгував її, говорячи, що в іншому світі вона нікому не буде потрібна, а ні фінам, а ні росіянам. Православні вживали і назву швед в значенні лютеранина. Коли православна жінка сказала “Господе Ісусе благослови моє дитя”, то інша православна жінка лаяла її: “Не благослови в ім’я шведського Бога, все одно він тобі не допоможе”. (Saloheimo 1976, 279.)

Загалом народне вживання етнонімів було неточним і непослідовним, що взагалі властиве народній категоризації і обмежує можливості т.зв. “emic” підходу в культурно-антропологічних дослідженнях (Пор. Finnegan 1992, 144). Обом головним етносам в Карелії, фінам і карелам, досить було відділити свою групу від чужої, і цього досягали опозиційною парою: росіянин-швед/фін. Очевидно, лютерани, починаючи з XVII століття називали себе фінами, а православні вживали назву шведи. Про самоназву православних карел в Північній Карелії Фінляндії ми, на жаль, інформацію не маємо.

Якими були подальші зіткнення і складності у відносинах цих етносів? Починаючи з початку XVIII століття судові документи про це мовчать. Лише в період Шведсько-Російської війни 1741 – 1743 років відомі випадки, коли селяни з одного боку кордону йшли грабувати на інший бік. В умовах війни таке не вважалося злочином. Нерідко жертвами вибиралися представники іншої релігії і етносу, навіть на своєму боці кордону. У східному кутку Північної Карелії, де більшість жителів були православними, хтось із них убив лютеранського селянина і двох його дочок, а потім ще хвалилися, що “голова шведа – це собача голова” (Saloheimo 1980, 39).

Особливо підозрілими в очах представників Шведської адміністрації Північної Карелії Фінляндії здавалися працівники православної церкви. Місцеві чиновники скаржилися своїм начальникам на те, що ці люди, росіяни за національністю, вислані з Росії Російською православною церквою, але вільно їздили до Росії і назад, без всякого вияву відданості Шведській державі, і таким чином могли являти загрозу інтересам Швеції. У православних церквах Північної Карелії спершу читали молитву за успіхи Росії а тільки потім Швеції. (Saloheimo 1980, 428.)

Тут доречно зробити зауваження відносно джерел. Документи про церковне і релігійне життя написані в основному лютеранськими пасторами і чиновниками шведської адміністрації, які були схильні оцінювати ситуацію однобічно, з нерозумінням діяльності і орієнтації православної церкви. Довгий час представники шведської адміністрації і лютеранської церкви планували перехрестити православне населення, щоб змінити його самосвідомість і передусім державну лояльність. Було і бажання збільшувати прибутки пасторів за рахунок заможних православних селян. З цією метою, а також щоб вмотивувати наміри, добре слугувало перебільшення небезпеки і поганого впливу православного карельського населення на сусідів. Першим релігійним виданням спеціально для карел був лютеранський малий катехізис, надрукований кирилицею у Стокгольмі в 1644 році (Purola, 1984). Це видання повинне було довести карелам, що теологічні відмінності між їх релігією і лютеранством так малі, що вони можуть прийняти лютеранську віру без небезпеки для душі.

Зусилля лютеранських активістів увінчалися успіхом в основному в місцях віддалених від православної церкви, де невелика кількість православних проживала в лютеранському оточенні. В другій половині XVIII і XIX столітті відбувалися і протилежні випадки. Лютеранська церква вимагала від своїх членів письменності і знання основ релігійного повчання як умови одруження. У православної церкви таких вимог не було, і іноді ліниві люди міняли релігію, щоб уникнути такої муки. Природно, байдуже ставлення православної церкви до освіти прихожан посилювало невдоволення лютеранських пасторів.

Тільки на початку XX століття потік православних в лютеранську церкву збільшився, але це було пов’язано із зростаючим націоналізмом у Фінляндії і одночасним посиленням русифікації, для чого використовувалася і православна релігія. (Luntinen 1985, 142 – 148; Nakamies 1993, 48 – 49).

У дотриманні церковної і релігійної культури православні нерідко стикалися з нерозумінням або неухважністю лютеранської церкви чи світської адміністрації. Православні дотримувалися старого літочислення і відзначали всі церковні свята пізніше лютеранських сусідів. За правилами лютеранської церкви люди повинні були проводити неділю, і особливо, церковні свята у відпочинку і бути присутніми на богослужінні. Через різницю в календарі православних іноді звинувачували в порушенні цих правил. Світська адміністрація іноді не враховувала православного календаря при визначенні засідання суду, і священику доводилося відкидати прохання судді бути присутнім на засіданні для прийняття клятви від православного свідка, оскільки він в цей час повинен був здійснювати богослужіння в церкві. (Björn 1993, 63 – 65; Nakamies 1993, 65.)

Всі ці зауваження про співіснування двох релігій стосуються передусім православного карельського населення, що жило серед лютеранського населення в ізоляції від основних мас карел на Російському боці кордону. Вони більше привертали до себе уваги лютеранських сусідів, духовної і світської адміністрації, тим більше, що це були в основному заможні селяни і, ймовірно, користувалися авторитетом в місцевому суспільстві. (Наkamies 1993, 25 – 33, 48 – 50.)

Вище йшла мова про релігійні відмінності і про роль релігії у стосунках двох етнічних груп. Роль релігії не можна перебільшувати, тому що місцеві жителі навряд чи знали теологічні відмінності між лютеранством і православ'ям. Головну роль, зрозуміло, відіграло очевидне: відмінності в ритуальній традиції, мові церкви і у вимогах до поведінки. Релігія була офіційною ознакою етнічної групи і основою адміністративної категоризації людей. В міру того, як власне етнічні відмінності культури розмивалися, релігія залишилася єдиною ознакою відмінності.

У літературі традиційно говориться про два племена: саво і карел. Але саме в Північній Карелії Фінляндії важко користуватися таким поділом, тому, що всі жителі вважалися карелами на основі місця проживання. Саво жили на заході, в губернії Саво. Але все ж не можна залишати поза увагою той факт, що в Північній Карелії жили дві етнічні групи. У народній категоризації такої проблеми не було, оскільки значущим вважали тільки різницю між шведами/фінами і росіянами.

У ході асиміляції етнонім росіянин все більшою мірою почав розумітися як назва релігії. Один православний інформант згадував, що коли він поступив до школи, то викладач спитав: хто він є фін чи росіянин? Він не зумів відповісти і вдома попросив батька допомогти, і той порадив йому відповісти, що їх сім'я вважається російською. А вже до революції і їх церква називалася “Тайбальська Греко-Російська церква” і священники були росіяни. (Наkamies 1993, 45.)

Після становлення Фінляндії і у зв'язку з цим незалежної Фінляндської православної церкви, церква і вся релігія стала називатися “греко-католицькою”. (Назву не варто плутати з уніатською церквою в Західній Україні) В Фінляндії православна церква завжди зберігала свою незалежність від західних церков, хоч вона під час шведської влади діяла під наглядом лютеранської церкви. Внаслідок перейменування церкви її члени отримали новий народний етнонім – греки, що не дуже правильно з погляду етнології (Наkamies 1993, 46). Звичайно, місцеві жителі знали, що назва відносилася тільки до релігії. Незважаючи на свідомі зусилля керівництва православної церкви Фінляндії викоринити всілякі «російські» елементи з релігійної практики і створити національну православну церкву, назва «росіянин» з дещо образливим тоном, збереглася в народному вжитку і іноді чулася до 1960-х років.

Цікаве зауваження Кайї Хейккінен про те, що в приході Салмі назву швед застосовували до лютеран і всіх фінів, зокрема ті, хто негативно ставився до всього західного і фінського. Вона приводить приклад із своїх польових записів-інтерв'ю колишніх жителів приходу Салмі: “якщо помічали незвичайно гордих людей, то говорили: “шведи” (Heikkinen 1989, 195). Автор даної статті також отримав деякі свідчення того, що люди усвідомлювали етнічні відмінності і цей етнонім був використаний передусім для виразу негативного ставлення і виключення згаданої особи із своєї групи. Це вираження окремішності повністю співпадає із загальною теорією етнічного ідентитету, що підкреслює відмінності між своєю групою і іншим (напр. Barth 1969; Lindholm 1993, 11 – 15).

Однією із зовнішніх ознак православних чоловіків вважали бороду. До кінця XIX століття православні карели у Фінляндії були бородатими. У регіоні на півночі від Ладоги, де православне населення Фінляндії до Другої світової війни кількісно переважало, ще наприкінці 1920-х років розділяли чоловіків на етнічні групи на підставі наявності чи відсутності бороди (Наkamies 1993, 153 – 154). У 1920 – 30-х роках керівництво Фінляндської православної церкви порекомендувало священникам голитися, і тільки в середині XX століття представники “молодого і радикального” покоління православних священників знову відростили бороди. До того часу положення православ'я в суспільстві поліпшилося, і ці священники не боялися зовні показати свою приналежність до цієї релігії.

Поблизу фінсько-радянського кордону і в регіоні на Півночі від Ладозького озера, в так званій “Прикордонній Карелії”, натиск з боку лютеранського населення не відчувався такою мірою як в Північній Карелії. Там православних карел було відносно багато і вони не мозолили лютеранам очі. У прикордонному ареалі проблеми були іншого роду. Ще до Першої світової війни з боку Росії запропонували перенести кордон Фінляндського Великого Князівства на захід, щоб православні карели приходів Салмі і Суоярві стали росіянами в адміністративному відношенні і входили б до єдиної з карелами Олонецької губернії групи, з якими вони мали тісні контакти і почуття спільності (Luntinen 1985, 155 – 157).

Кордон не змінився, і після Гартуського мирного договору 1920-го року карели, навіть окремі сім'ї, виявилися розділеними державним кордоном, контакти через який не дозволялися. Тоді Фінляндська держава і місцеві впливові люди почали спеціальну діяльність, спрямовану на наближення карел до фінів, на посилення їх фінської самосвідомості. Причиною такої діяльності була, принаймні частково, заклопотаність лояльністю населення прикордонного ареалу. (Heikkinen 1989, 59 – 62.)

Етнічний і державний поділ, а також сутички, вплинули і на фольклор. Одним з жанрів неказкової

прози були так звані “ворожі оповідання”. Серед лютеранських фінів обстановка не викликала сумнівів: ворогами були росіяни з іншого біку кордону. У типових оповіданнях росіяни приходять грабувати, мучити і вбивати людей, але завдяки винахідливості місцевого героя, вони зазнають поразку і знищуються. В оповіданнях нерідко цитується бесіда між ворогами і місцевим населенням. Це було можливо, оскільки вороги розмовляли карельською мовою, яка трохи відрізняється від східно-фінських діалектів. Таким чином, ці оповідання відбивали те, що відбувалося насправді.

З іншого біку кордону склалася паралельна традиція – оповідання про лиходійства шведів. Мабуть, саму цікаву групу цієї усної традиції складають ворожі оповідання тих православних карел, які жили на Фінляндській стороні кордону і яким було складніше орієнтуватися в такому протиріччі. У нечисленних варіантах, записаних від Фінляндських православних карел, згодом з’являються деякі зміни у зображенні противника – від шведів до невизначеного ворога. В оповіданнях карел, що жили далі на заході в ізоляції, на початку ХХ століття противником були росіяни, хоча герой звичайно носив російське ім’я. Очевидно, ці православні карели мали подібну з навколишнім лютеранським населенням традицію, і до ХХ століття етнічна ідентифікація вже змінилася таким чином, що вони могли в оповіданнях прийняти “росіян” за ворогів. (Nakamies 1993, 132 – 134.)

Загальні зауваження щодо невизначеності і неточності вживання етнонімів стосуються і росіян у прикордонному ареалі Фінляндії. Є відомості про те, що росіянами в минулому (до революції або до Другої світової війни) називали тих, хто жив на Сході. Наприклад, неподалік кордону в приході Іломантсі є село Хаттуваара, заселене з ХVІІІ століття переважно православними. Жителі села називали олонецьких сусідів на російському боці росіянами. Лютеранське населення сусідніх сіл, в свою чергу, називало жителів Хаттуваара росіянами на підставі релігії і відмінностей в культурі. Але росіянами називали і тих лютеран, які жили в селі Хаттуваара. Сусіди не так ретельно заглиблювалися в подробиці етнічного ідентитету. Подібним чином в прикордонній Карелії вважали Швецією місцевості на Заході, незалежно від складу населення. (Nakamies 1993, 135.)

Етнічні протиріччя і пейоративні назви відродилися після Другої світової війни, коли всі жителі території Карелії, переданої Радянському Союзу, переселилися на територію Фінляндії. Зокрема, переселенці з прикордонної Карелії нерідко чули образливу назву росіянин, на основі відмінних рис їх культури (релігія, мова, побутові традиції), що нагадувало місцевим жителям етнічних росіян, особливо в Західній Фінляндії. Така позиція в суспільстві і розкидане розселення карел в умовах прискореної модернізації в післявоєнній Фінляндії привела до швидкої асиміляції. З колишніх етнічних ознак залишилися тільки релігія і спогади про колишню батьківщину і життя в Карелії. Навіть російські імена і прізвища були нерідко змінені на фінські, іноді з власної ініціативи, або самовільної активності місцевої адміністрації. Треба врахувати, що у Фінляндії протягом 1920 – 30-х років, і особливо, під час воєн проти Радянського Союзу, велася часом агресивна націоналістична пропаганда проти Радянського Союзу і усього російського.

Починаючи з середини 1960-х років, у Фінляндії помітне зростання інтересу, до “екзотичної” православної карельської культури. Релігійні організації карел почали будувати каплиці в тих місцях, де проживала достатня кількість православних. Поблизу радянського кордону були зведені споруди карельського (північноросійського) типу для туризму. Робітниця “Хати руноспівця” в Іломантсі прийняли карельський жіночий одяг ферезі як робочий костюм. Православні карелки в Прикордонній Карелії і в східних селах Іломантсі носили такий сарафан до початку ХХ століття.

Ферезі порівняно неважко зшити, і вона скоро набула популярність серед жінок Північної Карелії Фінляндії незалежно від релігії чи етнічної приналежності. Цей костюм вважався символом Карелії, і сьогодні жінки, які працюють у сфері туризму в Північній Карелії Фінляндії, використовують його як уніформу. Одночасно в Північній Карелії намагаються розвивати карельський ідентитет, відмінний від східно-фінського (Саво), і це базується на саме колишніх “російських” елементах культури. Але сьогодні ніхто вже не називає такі елементи російськими, але карельськими.

Незважаючи на такі наміри, етнічний чи швидше регіональний ідентитет більшості жителів Північної Карелії, залишається нестійким. З одного боку вони знають, що вони не такі карели, як в російській Карелії, або переселенці після війни і не відповідають поширеному стереотипу про карелів. Але з іншого боку, багато хто з них хоче відрізнитися від основної маси жителів Східної Фінляндії, Саво, хоч у всіх них спільне культурне і мовне коріння. Це часом призводить до пожвавленої дискусії в місцевій пресі і також є прикладом того, як насправді відбувається свідоме конструювання ідентитету.

Мотивуванням будівництва нового ідентитету є прагнення відрізнитися від інших груп і бажання активізувати всіляку економічну активність, передусім туризм. На основі свого регіонального ідентитету також легше захищати свою власну регіональну адміністрацію і існування різних регіональних установ. У складі Східної Фінляндії Північна Карелія легко може знову потрапити в становище периферії, якщо не буде капіталовкладень в розвиток регіону. Таким чином, старі етнічні відмінності, навіть протиріччя, можуть виявитися корисними в сьогоднішньому модерному суспільстві, де вони набули нового символічного і практичного значення.

Література

- Barth, Fredrik: *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Difference*. Bergen, Oslo 1969.
- Björn, Ismo: *Ryssät ruotsien keskellä*. Joensuu 1993.
- Finnegan, Ruth: *Oral Tradition and Verbal Arts. A Guide to Research Practices*. London 1992.
- Hakamies, Pekka: *Venäjän-Taipaleelta Viinijärvelle. Erään karjalaisryhmän identiteetistä ja assimilaatiosta*. Helsinki 1993.
- Heikkinen, Kaija: *Karjalaisuus ja etninen itsetajunta. Salmin siirtokarjalaisia koskeva tutkimus*. Joensuun yliopiston humanistisia julkaisuja N 9. Joensuu 1989.
- Hylland Eriksen, Thomas: *Ethnicity and Nationalism: Definitions and Critical Reflections*. – *Ethnicity and Nationalism. Formation of Identity and Dynamics of Conflict in the 1990s*. Ed. Helena Lindholm. Göteborg 1993.
- Laitin, David D: *Identity in Formation. The Russian-Speaking Populations in the Near Abroad*. Ithaca and London 1998.
- Lindholm, Helena: *Introduction: A Conceptual Discussion*. – *Ethnicity and Nationalism. Formation of Identity and Dynamics of Conflict in the 1990s*. Ed. Helena Lindholm. Göteborg 1993.
- Luntinen, Pertti: *Karjalaiset suomalaisuuden ja venäläisyyden rajalla*. – *Venäläiset Suomessa 1809 – 1917*. Historiallinen Arkisto 83. Helsinki 1985.
- Purola, Aarne: *Selovin katekismus*. Mikkeli 1984.
- Saloheimo, Veijo: *Taipaleen seurakunnan vaiheita ennen vuotta 1809*. – *Taipaleen seurakunta eilen ja tänään*. Toim. Viljam Piironen. Joensuu 1973.
- Saloheimo, Veijo: *Pohjois-Karjalan historia II*. Joensuu 1976.
- Saloheimo, Veijo: *Pohjois-Karjalan historia III*. Joensuu 1980.